

Ajalooline mõtlemine keskaja Euroopas

Gabrielle Spiegel

Keskaegne ajalookirjutus ei lase end hõlpsalt määratleda. Enamasti tegelesid sellega vähesed või puuduva ettevalmistusega autorid, kelle huvid erinesid sootuks nüüdisaegsest püüdest taastada hoolikalt mineviku sündmused “nii, nagu tegelikult oli”. Seetõttu käis keskaegse ajalookirjutuse uurimine nüüdisaegade õpetlaste käes pikka aega alla, sest nende pingutused olid enamasti suunatud ajalooliselt “tõese” ainese kindlakstegemisele keskaegsetes minevikukirjeldustes ja kõige vastuvõetamatu väljarookimisele. Tõsi on, et keskaegse ajalookirjutuse eksimuste litaania ei kõla selle ala uurimisest ahvatletud õpetlastele just julgustavalt: filosoofiline side teoloogiaga, mis välistas ajaloo inimliku sihi ja mõtte; kirjanduslik side retoorikaga, mis tegi ajalookirjutusest tõe vaenlase; ajaloosündmuste ja isikute eksemplaarne ja stereotüüpne kasutus kõlblusõpetuslikel eesmärkidel, võttes neilt nüüdisaegses keeles öeldes nende ajaloolisuse – seose ajaloolise kontekstiga; rõhuasetus kogemustele, tavadele ja korduvusele, mitte arutlevale mõtlemisele, individuaalsusele, protsessile; koguni vastava õppekava puudumine keskaegses pedagoogikas, mis tähendas, nagu V. H. Galbraith on kunagi märkinud, et keskajal ei läinud tõsine ajaloo uurimine “kellelegi korda”. Nimetatud puudustele lisatakse tavaliselt madal kirjanduslik tase, mis vahel muudab narratiivi peaaegu jälgimatuks; ajaloolise tõendi mõiste määratlematus; anakronismitaju puudumine; propagandistlikud eesmärgid; põhjuste analüüsi asendamine sümbolistliku tõlgendusega ning vastuvõtlikkus väljamõeldistele, võltsingutele, müütidele, legendidele ja imedele. Niisiis on keskaja ajalookirjutus nüüdisaegsest vaatepunktist ebatõepärane, ebateaduslik, mitteusaldusväärne, ebaajalooline, kohati irratsionaalne, tihti kirjaoskamatu ja täiesti ebaprofessionaalne.

Muidugi ei suuda üks lühike essee keskaja

Euroopa ajaloolise mõtlemise ja ajalookirjutuse teemal parimagi tahtmise juures kogu seda kriitikatulva hajutada. Probleemi teeb veelgi keerukamaks keskaegse ajalookirjutuse vormide ja rakenduste mitmekesisus – maailmakroonikatest kohalike kloostriajalugudeni, lihtsatest annaali sissekannetest keerukaid teoloogilisi skeeme sisaldavate teosteni, millest enamik kirjutati algselt ladina keeles, kuid mis kõrgkeskajal üha enam ilmusid erinevates kohalikes keeltes, omakorda mõjutatuna tähtsatest rahvuskirjandustest. Käesolevas essees tahaksin esitada mõningad üldised tähelepanekud selle kohta, kuidas keskaja ajaloolane oma ülesandele ja oma tekstile lähenes, ja kuidas me selle põhjal võiksime keskaegseid ajalugusid tulemusrikkalt käsitleda ühtaegu keskaja ühiskonna eri sektorite jaoks tähtsate “faktide” kodeerimisele pühendatud kirjandusvormina ja keskaegse minevikutaju kandjatena. Huvitav tunnus keskaegse ajalookirjutuse puhul on, et kuigi olid olemas üldlevinud arusaamad ajaloolise tegelikkuse ja “tõe” kohta, puudus ajaloo kirjutamiseks kindel reeglistik, millest tulenebki eespool mainitud äärmiselt vormiline mitmekesisus. Lõpetuseks toon lühikese ülevaate ajalookirjutuse arengust alates hilisantiigist kõrgkeskaja lõpuni.

Keskaegse ajaloolise mõtlemise tunnused

Keskaegset ajalugu käsitleva mõtlemise mitmekesisus peegeldub minevikku puudutavate teoste nimetustes. Ehkki peaaesjalikult määratleti ajalugu kui tegelemist “tõestisündinud asjadega”, puudus selle kirjeldamiseks ühtne terminoloogia. Keskaegsed autorid laenasid oma ajaloomääratlused peamiselt Rooma klassikalise ajajärgu reetoritelt, nagu Cicero ja Quintilianus, kellele minevik oli kõlbluse kool, heade ja kurjade tegude näitlik varamu, mis valgustas käitumise põhimõtteid ja õpetas inimesi elama. Osundades Cicero kuulsale määratlusele, mille järgi ajalugu on “mineviku tunnistaja, tõele paistev valgus, mälu elujõud, elamise õpetus” (*De oratore*, II, IX, 36), suhtusid nad ajalosse kui kõlbelsesse veenmisvahendisse. Ajaloo eksemplaarne funktsioon sidus ajalugu retoorikaga, sest just oraatori kohus oli suunata ajaloolase sõna nii, et see oleks kõlbelselt veenev. Kui tahes kehv ka poleks keskaegse kroonika kirjanduslik vorm, toetub see sisult retoorilisele käsitusele ajaloost kui vahendist, millega kannustada inimesi matkima head ja hoiduma kurjast. Ajalookirjutuse põhieesmärk on seega hariv; vähemasti teoreetiliselt on see suunatud pigem kõlbelsel idealismi

levitamisele kui tegelikkuse analüüsimisele. Just truuduses eksemplaarsele ajalootooriale väljendus keskaja ajaloolaste veendumus, et ajalool on ka pelka minevikus toimunu kirjeldamist ületav kõlbeline ja poliitiline tarbeväärtus.

Kummatigi tuleb ilmselt tunnistada, et kesk-aegne ajaloolane tuletas retoorilise kompositsiooni reegleid meelde nende vastu eksides, mitte neid järgides. Tüüpiline kurtmine oma tahumatu keele ja kasina kirjahariduse pärast, millega kõik autorid oma töid alustasid, ei näidanud üksnes munkade sisseharjutatud tagasihoidlikkust (ja kuni 12. sajandini olidki ajalookirjutajad peamiselt mungad), vaid ka arusaamist oma kirjanduslike võimete vältimatust piiratusest. Ehkki säärased kurtmised kuulusid retoorilise tava juurde, kõlab ajaloolasest munga Rigorduse liigutav hoiatus eessõnas “Lühikesele Prantsusmaa kuningate kroonikale” üsna ehtne: “Ärgu oodatagu minu väikesest jutustusest Tulliusse [s. t. Cicero] sõnaosavust, eks ole hea seegi, kui faktide segadikust selgib korrapära, mis pääseb komistuste hammustusest.”¹

Kirjandusliku tagasihoidlikkusega kaasnes ajaloolast tähistava sõnavara tagasihoidlikkus. Nagu Bernard Guenée on näidanud, kasutasid keskaja ajaloolased oma ameti nimetamiseks väga erinevaid märksõnu. Varakeskajal pruugiti enamasti nimetusi *chronicus* või *historicus*, 13. sajandiks aga olid neist saanud *chronographus* või *historiographus*, kusjuures kaks esimest olid kummaldi ajastul levinumad, väljendades keskaegset arusaama, mille kohaselt ajaloolase kirjatöö tegeleb *series temporum*’i, sündmuste ajalise lahtikerimisega. Öigupoolest ei pidanud keskaegne ajaloolane end peaaegu kunagi autoriks, vaid kirjeldas oma tegevust pigem sõnades *compilare*, *colligere*, *excerpere*, *breuiare* või *redigere* – kompileerimine, kogumine, väljavõtete tegemine, kohandamine või redigeerimine – kui sõnaga “loomine”. *Scriptores*’e (‘kirjutajad’) all mõeldi kopiste ja kalligraafe, kuna aga *auctores* (‘autorid’) tähistas peamiselt neid antiikaja või tunnustatud kristlikke kirjamehi, kellelt “laenates” ajaloolased koostasid omaenda kirjutisi.

Ajaloo eesmärk oli samuti vähem auahne kui see, mille sõnastas Cicero, ehk kui osundada 6. sajandi Hispaania piiskoppi Sevilla Isidorust, üksnes *narratio rei gestae*, jutustamine “olnud asjadest”. Muidugi lisas Isidorus, et ajaloolase jutustus peab sündima *sine mendacio proferuntur* – ilma valetamata –, ent ajaloolase siht ei olnud niivõrd

“tõde” filosoofilises ega epistemoloogilises mõttes kui kirjeldus “tõestisündinud asjadest”, *res gestae*, millest ajaloolane teadis oma kogemuse või varasemate tekstide põhjal. Seega pole üllatav, et klassikaline jaotus, millega eristati “ajalugu”, “kroonikat” ja “annaale”, taandus Karolingide ajajärgul uue žanri, *gesta* ees, mis kujutas endast kirjeldust “tegudest”, mille mälestusväärus tulenes nende sooritajatest – kuningatest, piiskoppidest, pühakutest või patustest –, mitte tegude endi ajalisest ulatusest ega sisulisest tähtsusest. Kõrgkeskajal tähistati ajalootekste kõige sagedamini nimetustega “kroonika” või “teod”. Selle terminoloogilise taandega kaasnes kalduvus eirata antiikajal oluliseks peetud ja veel kogu varakeskajal säilinud geneerilisi eristusi. Tegelikult toitis keskaja Euroopa suurt hulka historiograafilisi žanre, nagu maailmakroonikad, kloostriajalood, elulood, hagiograafiad, keisri- ja kuningakodade ja valitsejasugude kroonikad ning aadli, linlaste ja skolastikute tekstid, pööramata samas erilist tähelepanu vormilisele vahetegemisele, mida võinuks pidada oluliseks tekstide määratlemise seisukohast. Žanr kui selline ei lugenud keskaja ajalookirjutajatele suurt midagi.

Kui keskaja ajaloolased laenasidki oma töö eesmärgi sõnastamisel suuresti Rooma autorite traditsioonilisest retoorikast, näiteks Cicerolt, siis tagasid need eeskujud ajaloopraktika jätkuvuse. Ent vargselt tundsid nad selle jätkuvuse pärast muret, sest kristliku ajastu algusest olid inimeste vaated aja, ajaloolise tegelikkuse ja maailma enese olemusele põhjani muutunud.

Kreeklastele ja roomlastele oli ajalugu vastuhakk ajale, katse säästa inimeste sooritatud tegusid laastavast unustusest. Aega nähti tsüklilisena, looduses kehastuva korranä, millele inimsugu peab allutama oma elu rütmi. Võita aega ja saavutada looduskõiksuse jäädavus tähendanuks jõudmist igavikku, sureliku tõstmist kosmilise surematuse riiki. Kristlaskonnale seevastu on aeg lineaarne, algab maailma loomisega ning lõpeb Kristuse teise tulemise ja viimsepäevaga ning on jaotatud kaheks kristliku maailmasüsteemi keskse sündmuse, inkarnatsiooniga – Kristuse ilmumise –, millest ammutab mõtte nii Tema tulemise eelne kui ka järgne aeg. Inimene ei ole enam kinni mõttetute sündmuste keerlevas orjarattas, vaid näeb enesel kohta inimsoo päästmise plaanis, mille väljenduseks on inimkonna ajalooline edukäik.

Selle uue ajapildi implikatsioonidel oli tohtu

¹ “Nec in narriuncula mea Tullianam eloquentiam aut flores rethoricos expectetis, quia mecum bene agitur si ex veteri confusione tracta et succinte tacta digeries morsus reprehensionis evaserit.” Bibliothèque Municipale, Soissons, MS 129, fol. 130r.

ja pöördeline mõju kristlikule ajalookäsitusele. Neid implikatsioone teostades toetusid varased vaimulikud judaistlikule pärandile, milles peeti juute Jumala rahvaks, väljavalituteks, kelle abil Jumal kavatses lõpule viia oma maise töö, kellele oli antud ajalooline roll ja kellele pidi tunda antama Jumala maaapealset võimu. Niisiis osutab “ära-valitud rahva” mõiste veendumusele, et Jumal ei ole oma kätetööst ära pöördunud, et vaatamata pattulangemisele ja selle mitmesugustele tagajärgedele ei ole Jumal maailma ja inimesi maha jättnud, vaid laseb endiselt toimuda ettehooldel oma rahva üle. Niisiis sisaldub judaismi prohvetite kaemuses veendumus, et Jumal on osaline ajaloo, mistõttu sündmused kulgevad ettehooldava kava järgi ja omandavad mõtte. See omakorda tähendab, et looduskord ei ole lõplik, midagi kinnist ja iseeneslikku, vaid on ikkagi vahend Jumala käes, kelle sekkumisest sünnib nii imesid kui ka karistusi. Seega väljendub ajaloo Jumala jätkuv hool oma kätetöö pärast. Läbi ajaloo – aja enese – teostub Jumala poolt inimesele määratu. Nii näeb kristlus ajalugu loomuliku ja üleloomuliku segumina, millel nagu näitelaval etendub inimkonna draama, sest ainult ise ajaloo kaudu tegutsedes – lihaks saanud Kristusena – andis Jumal inimesele pääsemise võimaluse.

Paradoksaalsel viisil muutis uus käsitlus ajaloo kui jumalikust etendusest ajaloo ühtaegu tohutult olulisemaks ja tohutult vähem oluliseks, kui see oli antiikaja inimesele. Olulisemaks seetõttu, et ajaloo loeti nüüd välja Jumala kavatsusi. Nagu ütles 12. sajandi teoloog Johannes Salisburyst, oli ajalookirjutuse ülesanne näidata kristlastele, kuidas “Jumala nähtamatud asjad saavad selgesti nähtavaks tehtud asjadest”.² Ent ka vähem oluliseks, sest lõppkokkuvõttes polnud tähtis see, mida “tehti” – mis tegelikult toimus –, vaid seeläbi Jumala kohta ilmnev. Kõige paremini on sündmuste analüüsi kristliku sümbolse tõlgendamisega asendamise tagajärjed sõnastanud Marc Bloch, kes kirjutas: “Kõigile refleksioonivõimelistele inimestele polnud materiaalne maailm enam kui mask, mis varjas kõige olulise toimumist; selles nähti ka [---] keelt, mis märkide abil pidi väljendama sügavamat tõelust. Kuna näivuse loor ise ei paku kuigi palju huvitavat, jäi sellise suhtumise tagajärjel vaatlus enamasti tõlgenduse kõrval unarusse.”³

Teine kristlikust ettehooldele rajanevast

ajapildist tulenev implikatsioon oli ajaloo universaalsus, sest Jumal valitseb maailma tervikuna ja pakub lunastust kogu inimkonnale. Varakristlikud ajaloolased, nagu Eusebios, leiutasid kanooniliste tabelite nime all tuntud meetodi antiikaja rahvaste ajaarvestussüsteemide hõlmamiseks ühtsesse süsteemi, mille järgi assüürlaste, siikionlaste, egiptlaste, aga ka roomlaste, kristlaste ja juutide valitsejad, dünastiad ja teod paigutati paralleeltulpadesse. Eusebiose kroonika, milles kanoonilised tabelid esmakordselt ilmusid, tõlkis 4. sajandil ladina keelde Püha Hieronymus. Walter Goffart arvates võib Eusebiose-Hieronymuse kroonikat nimetada “kõigi ladina kroonikate esivanemaks”.⁴ 8. sajandiks oli Beda loonud Kristuse-eelseks ja Kristuse-järgseks ajaks (AC ja AD) jaotatud universaalse ajaarvestussüsteemi, mis on kasutusel tänini, rõhutades inkarnatsiooni keskset kohta kristlikus ajalookäsituses. Ka Eusebiose “Kiriku ajalugu” (u. 325) kajastab Constantinuse uskupöördumise järgset Rooma ajaloo ühtesulamist kristliku ajaloo, mõtestades samas sündmusi juba hoopis teiselt aluselt, keskendudes sakraalsele.

Samasuguse universaalse haardega, ehkki üsna erineva filosoofilise suunitlusega ajalooline teos pärineb 5. sajandist (413–426) Pühalt Augustinuselt, kes püüab oma teoses “Jumalariigist” (*De civitate Dei*) näidata sakraalse vältimatut segunemist profaansega kui pärispatu tagajärge inimkonna ajaloo. Aadama ja Eeva pattulangemise, nende Jumalale vastuhakkamise “pärispatu” tulemuseks ja karistuseks olid maise elu nuhtlused. Surelikkus, surm, viletsus, kannatused, roimad ja inimestevahelised tülid – kõik see halb, mida inimese loomisel talle ellu kaasa ei antud – on omased patusele inimsoole. Ometi ei jättnud Jumal enese loodud inimest ka pärast pattulangemist täielikult maha. Ta saatis Kristuse inimest lunastama ja kinkis mõnele valitutele võimaluse osa saada tema armust. Pälvimatu armu läbi vabastatakse need, kellele ettehoole on määratud päästetuks saada, patuste enamikule mõistetud karistusest ja neile on töötatud igavene õndsus jumala juures pärast viimsepäevakohut; nemand ongi nähtamatu jumalariik, kuna aga hukatusele määratud moodustavad inimeste riigi. Kuid enne aegade lõppu on mõlema riigi ajalood teineteisega läbi põimunud. Augustinusele pole ajalugu hävingu ja taasloomise tsükkel, vaid omalaadne taastumine, mille läbi inimene saavutab uuesti

² The Historia Pontificalis of John of Salisbury. Toim. M. Chibnall. London, 1965, lk. 3.

³ M. Bloch. Feudal Society. 1. kd. Ingl. k. tlk. L. A. Manyon. Chicago, 1961, lk. 83.

⁴ W. Goffart. The Narrators of Barbarian History. Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon (AD 550–800). Princeton, 1988, lk. 48.

armu, mille ta pattulangemisel kaotas. Isiklik saatus ei olene enam nagu muinasajal ajaloo enese loomulikust käigust, vaid Jumala armu toimest Tema loodud maailmakorras.

Ka Augustinusele on ajaloo uurimise eesmärk Jumala varjatud kavatsuste oimamine inimelus. Koos Orosiusega, kelle seitsmest raamatust koosnev "Ajalugu paganate vastu" (*Historiae adversus paganos*) oli kirjutatud jätkuna Augustinuse "Jumalariigile", ja teiste kirikuisadega mõjutas Augustinus kristliku historiograafia põhilisi lähtekohti kuni 12. sajandini, tugevdades selle sümbolistlikku kallakut ja olles eeskujuks erinevate rahvaste ajalugude loimimisel üheks kõikehõlmavaks maailmaajaloo narratiiviks. Samas tõstis "Jumalariigist" kristlaste tundlikkust usuliste ideaalide ning inimeste patuvalmiduse ja kergemeelsuse vastuolu suhtes, valmistades ette hagiograafia – pühakute elulugude – ühtesulamist historiograafiaga, kombinatsiooni, mida võib sageli näha varakeskaegsete ajaloolaste puhul, nagu Beda ja Gregorius Tours'ist.

Koos ajaloo universaliseerumisega tekkis vajadus ka põhilise, inkarnatsioonist lähtuva kaksikjaotuse edasiseks täpsustamiseks. Keskaja ajaloolased tuletasid oma kronoloogiad enamasti Piiblist, kasutades Vana Testamendi Taanieli raamatus kirjeldatud unenägusid ja ettekuulutusi maailma valitsevatest kuningriikidest või siis kuuetist ajastute jaotust kas Esimese Moosese raamatu kuue loomise päeva järgi või seitsme pitseri lahtivõtmise järgi Ilmutusraamatus (5:1). Kolmetise jaotuse, millest peeti lugu numeroloogilise läheduse tõttu kolmainisusega, võis leida Babüloonia Talmudist. See *vaticinium Eliae*'ks (Eelija ennustuseks) nimetatud tekst jagas maailma ajaloo kolmeks – seaduse (Toora kinimise) eelseks, seaduse ja seadusele järgnevaks (Messiase) ajaks. Kristluse jaoks kohaldatuna, kus keskne tähtsus oli Kristuse tulemise ajastul, võttis selle kolmetise jaotuse 12. sajandil kasutusele Gioacchino da Fiore, kes ennustas sellest lähtuvalt maailma lõppu 13. sajandi keskpaigas. Enamasti aga heideti sellised universalistlikust ajalookäsitusest sünninud jaotused kõrvale niipea, kui maailma ajalood asendusid rahvuslike ajalugudega, ning sealtpaale on nende koht olnud pigem filosoofilistes ja müstilistes ajalooteemalises spekulatsioonides kui kroonikates.

Ehkki pühakirjadest pärit ajastulised jaotused jätsid keskaja ajaloolaste kujutlusvõime puutu-

mata, oli piibli mõttelaadil keskaegsele ajaloo kirjutusele sellegipoolest tohtu mõju; iseäranis võimaldas see luua sündmuste vahele seoseid, rakendades ka ilmaliku ajaloo puhul Piibli tüpoloogilist eksegeesi. Keskaja eksegeedid püüdsid tüpoloogilise piiblitõlgenduse abil ületada kahe Testamendi erinevust sel teel, et ühendasid Vana ja Uue Testamendi sündmused "täidamineku" seosega. Tüpoloogilises või, nagu Erich Auerbach on seda nimetanud, "figuraalses" tõlgenduses⁵ saab varasemast analoogsest sündmusest hilisema eelkaja, selle "tüüp". Richardson selgitab: "Tüpoloogiline Piibli tõlgendus erineb allegoorilisest selle poolest, et näeb algse "tüüpsündmuse" või sündmuste kogumi ja selle kordumise või täidamineku vahel reaalselt ja endastmõistetavat struktuurilist ja mõttelist vastavust. Niisiis tähendab käsitus pühakirja täidaminekut, [---] et ka ajalugu läheb täide, et hilisemates sündmustes avaldub varasemate ajaloosündmuste peidetud joonis, et prohvetlikule pilgule ilmnev mõte on ajaloo enese süvendatud mõte."⁶

Tüpoloogiline tõlgendus kinnitab mineviku tähendust olevikule; vanast saab ettekuulutus ja uue ettemääraja selles mõttes, et juba oma olemasoluga määrab ta hilisemate sündmuste vormi ja tõlgendusviisi. Niisiis saab minevikust selgitav printsiip, mis annab korrastatud vormi ja arusaadavuse tohtute ajavahemikega eraldatud sündmuste omavahelisele seosele.

On lihtne ette kujutada, kuidas igapäevase piiblilugemisharjumusega kroonikakirjutajad sellise pühakirja tõlgendamise viisi ajaloole üle kandsid. Kaasneb tüpoloogia ilmalikustumine, selle kasutamine mitte enam sakraalse, vaid ajaloost võetud sündmuste puhul. Juba 2. sajandil hakkasid kristlikud autorid nägema omaenda elu sündmustes Vana Testamendi ettekuulutuste täidaminekuid. Pole kuigi raske mõista, kuidas pärast selle piiri kord juba ületamist hakati olevikus nägema mitte üksnes pühade ettekuulutuste, vaid ka kunagiste sündmuste endi täidaminekut. Seega ei tegelenud kroonikud oma valitsejaid Taaveti, Aleksander Suure, Constantinuse või Karl Suurega sarnastades niisama lihtsalt oma peategelastele teatavate omaduste omistamisega. Nad kinnitasid positiivset, otse põhjuslikku seost selle vahel, mida olid teinud Taavet või Constantinus, ja "uue Taaveti" tegude vahel. Mineviku üleskirjutus omas olevikuga seost mitte üksnes kõlbelise juhatuse seisukohast, vaid moodustas peaaegu

⁵ Vt. E. Auerbach. *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*. Ingl. k. tlk. Willard Trask. Princeton, 1953.

⁶ Osundatud raamatus: T. F. Driver. *The Sense of History in Greek and Shakespearean Drama*. New York, 1960, lk. 60.

midagi, mida meie käsitaksime põhjuse-tagajärje teadusliku seosena. Sellest tulenevalt polnud minevik ainuüksi oleviku selgitus, vaid ka kaasaja sündmuste kaudne mõjutaja. Just arusaam, et kõigel on varjatud seos varem olnuga, võttis keskaja ajaloolastelt vajaduse süüvida toimunu vahetutesse põhjustesse.

Keskaegse ajaloolise mõtlemise tüpoloogiline laad aitab selgitada ka selle nõrka kronoloogiataju. Sündmuse täpne dateerimine minevikus võrdub sellele konkreetse, olevikust lahus seisva objekti tähenduse kinnistamisega. Ent tüpoloogia taotleb mineviku ja oleviku vaheliste tõkete kaotamist, minevikust esile kangutatud sündmuste elustamist oleviku kogemuses. Siin rakendub see, mida Tom Driver on nimetanud “kaasaegsuse printsüübiks”, mille puhul “aeg ja ajaloosündmus ei lepi kohaga mineviku kronoloogias. Mis kunagi *oli*, astub tegelikult *praegusesse*”.⁷ Kuna ajalugu on kogemise viis, mitte ainult tuvastatav fakt, siis ei lase ta end surmata, ei püsi kronoloogiliselt fikseerituna minevikus. Pigem konstrueeritakse ajalugu traditsioonina, mis eeldab teatavat samasust “toona” toimunu ja “praegu” toimuva vahel. Seega ei otsinud keskaja inimesed nagu Clifford Geertzi kirjeldatud Bali saare asukadki minevikust “mitte olevikus toimuva põhjusi, vaid standardit, mille põhjal olevikku hinnata – muutumatut eeskujut, mida olevik peaks järgima, ent millest ta kas juhu- se, rumaluse, korralageduse või hoolimatuse tõttu nõnda sageli kõrvale kaldub”.⁸ Mida rohkem keskaja inimesed tunnetasid mineviku reaalsust, seda vähem teravalt tajusid nad selle kaugust, millest tuleneski nii sagedasti mainitud nõrk anakronismitaju. Teisalt omandas minevik säärase käsituse kaudu vägagi suure tarbeväärtuse oleviku poliitika mõistmise ja legitimeerimise seisukohast.

Ajaloo poliitiline tarbeväärtus keskajal tulenes tollase ühiskonna traditsionalistlikust minevikupööratusest. Mitte just tihti pole keerulised ühiskonnad nii ilmselt korraldanud oma elu ajalookäsituse põhjal. Keskaja ühiskonnaelus valitses sedavõrd tugevalt tava – see tähendab ajalooline pretsedent –, et isegi ühiskondlikele ja õiguslikele uuendustele anti tava jõud. Tavast ammutas ühiskondlik praktika legitiimsuse ja ka normatiivsuse: tavapärane oli *ipso facto* hea ning seetõttu järgimisväärne. Poliitilises plaanis oli olukord keerulisem. Teoreetiliselt tugines keskaegne

valitsemissüsteem Jumala tahte, allus temale ja püüdis toimetada tema juhatuse järgi. Keskaegse arusaama poliitikast kui millestki väljaspool ajalikku olevast võtab lühidalt kokku lapidaarne tiitel *rex Dei gratia* (kuningas Jumala armust) ja sümboolselt väljendab seda kuninga pühitsemise tseremoonia. Selles mõttes oli keskaegse valitsemissüsteemi teoloogiline vundament teadlikult mitteaajalooline, sest pühitsemisega kinnitati valitsemise õigus *de novo* – vaatamata minevikule. Siiski sätestas pühitsemine ainult võimu legitiimsuse: mingeid erilisi tegevusjuhiseid ega poliitilisi programme keskaegsetele kuningatele ja võimukandjatele sellega ei kaasnenud. Need leiti ikkagi mineviku ülestähendustest. Lisaks jumalikule õigusele põhjendasid keskaegsed valitsejad oma võimu, kui kasutada Max Weberi väljendit, “igikestva eilse autoriteediga”.⁹

Et pisutki mõista, kuidas ajalugu kasutati, peamegi endale esmalt selgeks tegema, kui sügavale oli see aukartus mineviku ees keskaja ühiskonnas juurdunud. Säärases ühiskonnas, nagu ütles Joseph R. Streyer, “tuleb iga senise toimimisviisi ettekavatsetud muutmiseks läbi vaadata konkreet- sed pretsedendid. Iga tulevikuplaan sõltub eeskujust, mis leitakse minevikust.”¹⁰ Oleviku igikestev sõltuvus minevikust muutis viimase kaasaegse poliitilise tegelikkuse tunnetamise vahendiks ning minevikust pärinevatel näidetel oli selgituslik jõud oleviku poliitiliste sammude õigsuse hindamisel. Seega moodustas minevik ise ideoloogilise põhjendi, millega legitiimsus rajati ajaloo kui reaalse, kuigi äärmiselt mõjutatava ja hapra traditsiooni autoriteedile. Niisiis tulenes ajalookirjutuse tähtsus keskajal just selle puutumusest kaasaegsesse poliitikaellu – oleviku probleemide ülekandmise teel minevikku – ning nii tegevusjuhiste kui ka poleemika sissekirjutatusest mineviku pärandi nii-öelda faktilisse jäädvustusse.

Osaliselt selgub just siit, miks leidsid keskaegses poliitikas sedavõrd ohtralt kasutust võltsingud, ajaloolised legendid ja müüdid: neid võis kohandada hetke vajadustele. Vaid seetõttu, et kriitilises mõttes teati minevikust sedavõrd vähe, võimaldaski see põhjendada muudatusi. Tarvitses üksnes see oleviku näo järgi ümber kirjutada, et kasutada selle autoriteeti kaasajal toimuva legitimeerimiseks. Vahest kõige monumentaalsem näide on Karl Suure eluloo täiendamine ristsõ-

⁷ T. F. Driver. *The Sense of History*, lk. 53.

⁸ C. Geertz. *Politics Past, Politics Present: Some Notes on the Uses of Anthropology in Understanding the New States*. – Id., *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973, lk. 334.

⁹ From Max Weber. Toim. Hans H. Gerth, C. Wright Mills. New York, 1958, lk. 78.

¹⁰ J. R. Strayer, osundus teosest “The Interpretation of History”, toim. J. Barzun. Princeton, 1943, lk. 10.

dalase minevikuga Saint-Denis' munkade poolt ajal, mil Prantsusmaa kuningad alustasid ristsõda. Ent see on ainult üks paljudest näidetest, mis valgustavad sisulist suhtumist ajaloosse. See on tunnistuseks, et keskaegne kroonik rakendas minevikku ja olevikku käsitledes ülimalt voolavat perspektiivi. Huvi mineviku vastu tulenes oleviku vajadustest, ent samas määras ajalooline minevikukäsitlus omakorda selle, kuidas kujutati kaasaja sündmusi, ja võimaldas oleviku legitimeerimiseks manipuleerida minevikupildiga. Arusaam ajaloo poliitilisest tarbeväärusest kajastub peaaegu kõikides kõrgkeskaja tõusvate monarhiate ja vürstide teenistuses kirjutatud ajalugudes. Ajaloo kasutamine poliitilistel eesmärkidel tugevdas selle poleemilisi ja propagandistlikke jooni, mis süvenesid sedamööda, kuidas arenesid "rahvuslikud" historiograafilised traditsioonid, otsides minevikust õigustusi truudusele ja kiindumusele vastsete võimurite suhtes.

Muidugi mõjutas säärane arusaam ajaloolise tegelikkuse iseloomust ka keskaja ajaloolaste narratiivi ülesehitust, mille eelistatud vorm, kui kasutada Nancy Partneri sõnastust, oli "otseselt ajaloo "mõtte" alusel mõistetav järjestus"¹¹, see *series temporarum* ehk kõlbelselt mõtestatud sündmuste jada, mis moodustas ajaloolase uurimisobjekti ehk *res gestae*. Enamiku keskaegsete ajalootekstide narratiiv, nagu ka keskaegsel kirjandusel üldisemalt, koosneb episoodidest või piltidest, mis on parataktiliselt paigutatud mitte fikseeritud daatumitega (s. t. kronoloogilisele), vaid sekventsiaalsele ajateljele. Kuna kõrvuti paigutatud stseenide seos pole põhjuslik, vaid järgnevuslik – parataks on grammatika märksõna, millega tähistatakse põhjusliku või ajalise sidemeta ja süntaktilise alluvusega narratiivset rinnastust –, annab selline kirjutamisviis üldkokkuvõttes arenduseta, episoodilise narratiivi, mida seob eraldi sündmuste kaudu pidevalt taasväljendatav teema. Just sellist vormi kohtame varakeskaegsetes ajalootekstides nagu Tours'i Gregoriuse "Frankide ajaloos", mis paistab samas silma sündmuste ja isikute värvikate kirjelduste poolest. Tegelikult oli loogiline eksplikatsioon keskaegsetele lugejatele vähem tähtis kui tabavad tähelepanekud inimeste tegude kohta, mis aitasid kergemini oimata nende kristlikku ja kõlbelist mõtet. Nii ladina kui ka rahvuskeeltes kirjutavad ajaloolased löid episoodidest koosnevaid narrative, kujutamaks erksakujulisi, visualiseeritud stseene ja kangelasi-eeskujusid pigem tegevuskesksetes kui loogilisel

analüüsil põhinevates sekventsides, eelistades historiograafilisele seletusele, kui kasutada Auerbach'i märksõna, "visuaalset plastilisust"¹². Tulemuseks oli narratiiv, mis koosnes kronoloogiliselt pikale venitatud, kuid põhjuslikult seostamata sündmuste jadast selgemalt või vähem selgelt määratletud ajateljel, mis moodustaski teksti ainsa kompositsioonipõhimõtte. Selline stiil on ajaloojutustavates tekstides nii läbiv, et selles tuleb paratamatult näha nii keskaegsete autorite kui ka publiku kindlat esteetilist valikut.

Tänapäeva inimese pilgule tundub keskaja ajaloolase puhtalt järjestav, näiliselt süžeevaba kirjutamislaad kaootiline, kui mitte päris mõtetu. Ent paljude tekstide esitine ahtrus tähendab üksnes seda, et neid tuleb lugeda teistsuguse pilguga. Diskursuse eksitava pealispinna all oli enamik keskaja ajaloolaste tekste selgelt süžeeastatud [*emplotted*], mõeldud edasi andma kõlbelist mõtet ja ideoloogilisi põhjendeid, sest keskajal peaaegu ei kirjutatud ajaloolisi tekste kiretust teadmishimust. Leidub tekste, milles muidu hajusat narratiivi sidustava tegurina toimib heade-halbade *exemplum*'ite sümmeetria, kaheks jaotus, kordamine või sündmuste rühmade temaatiline seos, mis annavad tunnistust ajaloolase kavatsustest ja kompositsioonitajust. Ajaloolase töö tihedus ilmneb hoopis selgemalt, kui mõistame keskaegse kroonika ülesehituses ja narratiivses kavas sisalduvat varjatud mõtet.

Ajalookirjutuse areng

Enamik käesoleva essee algupoolel visandatud keskaegse ajaloolise mõtlemise tunnusjooni avaldub juba kõige varasemate kroonikute ja ajaloolaste töödes ning jääb ajaloolisele mõttele ja kirjapandule omaseks kogu keskaja vältel. See ei tähenda siiski, et keskaegne ajalookirjutus ei oleks tuhandeaastase või pikema ajajärgu jooksul läbi teinud tõsiseid muutusi. Nii vormitasandil kui ka kroonikate sisus ja keelekasutuses toimusid pidevad uuendused, mis kajastasid keskaja ühiskonnas endas toimuvaid muutusi. Vahest parim näide patristikajärgsest perioodist on esimeste "barbarite ajalugude" ilmumine, mis pärinevad peamiselt neljalt autorilt: Jordanes (500–554), kes enamasti *Getica* nime all tuntud teoses käsitles gootide varast ajalugu; Gregorius Tours'ist (538–594), kellelt pärineb "Frankide ajalugu" (*Historia Francorum*), tähtsaim varakeskaegne

¹¹ N. Partner. *Serious Entertainments: The Writing of History in Twelfth-Century England*. Chicago, 1977, lk. 59.

¹² E. Auerbach. *Mimesis*, lk. 116.

teos Euroopa ajalugu oma tegevusega sedavõrd oluliselt mõjutanud germaani hõimust frankidest; Beda (672–735), kelle teost “Inglismaa rahvaste kiriku ajalugu” (*Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*), mis annab ülevaate brittide langusest ja anglosakside esiletõusust Inglismaal, võib pidada üheks silmapaistvamaks keskaegseks ajalooteoseks üldse; ja viimaks Paulus Diaconus (720–799), Monte Cassino kloostris benediktlasest munk, kelle “Langobardide ajalugu” (*Historia Langobardorum*) kirjeldab Itaalia roomlaste järgset hõivamist langobardide poolt. Lähemal vaatlusel võivad need teosed, millele paljuski toetub kogu Lääne-Euroopa ajalookirjutus – lisaks muule ka nende pideva kasutuse ja jälgendamise tõttu –, pakkuda head ülevaadet sellest, millise konkreetse vormi ajalooline mõtlemine keskaegses Euroopas omandas.

Kirikuisadest ajaloolased nagu Eusebios, Hieronymus, Augustinus ja Orosius, kes esimestena sõnastasid kristliku ajalookirjutuse alused ning retoorilise ja teoloogilise suuna, keskendusid Rooma ja roomlaste ajaloolisele jätkuvusele ja suhetele äsja tekkinud kristlaskonnaga. Nende ajalood olid universaalsed niihästi seetõttu, et kristlus kui maailmausund seda nõudis, kui ka seetõttu, et nad pidasid end sisimas ikkagi ka roomlasteks ja üks sõna *romanitas* tähendusi hilise keisririigi ja varakristluse ajajärgul osutas Rooma võimu ja kultuuri universaalsusele. Just Eusebios omistas oma “Kiriku ajaloos” Rooma üleilmsel võimule sõnaselge ülesande kristlikus lunastuskavas. Eusebiosel oli Rooma impeeriumi laienemine ettevalmistus kristlusele ja kiirendas selle levikut pärast Constantinuse Suure usuvahetust ja kristluse tunnustamist Rooma riigiusundiks.

Patristikajärgsel ajajärgul, kui Rooma keisririik jagunes kaheks – kreekaakeelseks Ida-Rooma impeeriumiks, mille järglaseks kujunes Bütsants, ja ladinakeelseks Lääne-Rooma impeeriumiks, mis viimaks nõrga haldamise, majandusliku laose, ühiskondlike vapustuste ja barbarite sissetungi koostoimel lagunes –, polnud ajaloolaste peamine siht enam roomlaste ja kristlaste ühendamine, vaid endist Rooma maailma asustavate barbarrahvaste kirjeldamine ja lõimimine kristlikku maailma. Selle probleemiga tegeldes kujunesid “barbarite ajaloo jutustajad”, nagu neid nimetab Goffart, esimesteks tõelisteks Euroopa ajaloolasteks. Samas külvasid just nemad Karolingidejärgsel ajastul ilmunud rahvusliku ajalookirjutuse seemne, sest nende huvi Euroopa uute “rahvaste” (*gens*) vastu vajutas oma pitseri keskaja lõpuks

välja kujunenud rahvuskogumite eelajaloole.

Ilmselt pole üllatav, et neljast kõnealusest ajaloolasest varaseim, Jordanes, jäi kõige rohkem kindlaks Rooma historiograafia vanadele traditsioonidele, kirjutades oma teoses *De Origine Actisbusque Getarum* (“Gootide päritolust ja tegudest”) gooti uustulnukate – keda Jordanes nimetab “geetideks” – ajalugu Rooma/Bütsantsi ajaloo eeskujul. Olles ise gooti päritolu, osutab Jordanes gootide põlvnemisele skandidest (*Scandza*), omistades neile niisiis Skandinaavia päritolu. Ta kirjeldab nende rändu Rooma keisririigi alale, kus nad paigale jäid, moodustades edaspidi osa Rooma ajaloost. Walter Goffart väidab, et *Getica* (nagu Jordanese teksti tavaliselt nimetatakse) ei ole kirjutatud eraldiseisva teosena, vaid moodustab kolmanda osa paljukõitelisest teosest, mille kaks esimest osa moodustasid teksti nimetusega *Romana*, mis oli pühendatud Rooma ajaloole Justinianuse valitsemisaja lõpuni. Üheskoos kirjeldavad *Romana* ja *Getica* roomlaste ja gootide segunemist, mis *Getica*’s esitatakse jutustusena segaverelise – pooleldi gooti, pooleldi rooma päritolu lapse Germanuse sünnist, kelle kaudu Jordanes kujutab varem eraldi seisnud rahvaste edukat kokkusulamist ja annab oma kroonikale romantilise “happy end”i.¹³ Küsimus, kuidas jutustada uute mitterooma rahvaste ilmunisest endise Rooma impeeriumi aladele, jäi äärmiselt oluliseks kõigile patristikajärgsetele ajaloolastele, kuigi ei Gregorius Tours’ist ega Beda olnud oma töid alustades Jordanese *Getica*’ga ilmselt tuttavad. Pealegi on eelnimetatute hoiak märgatavalt kristlikum.

Gregoriuse “Frankide ajalugu” – tegu on hilisematest käsikirjadest pärineva pealkirjaga, Gregorius ise nimetas seda lihtsalt “Kümneks ajalooramatuks” (*decem libri historiarum*) –, on erinevalt Jordanese teosest tänapäeva ajaloolaste jaoks läbini “keskaegne”. Gregorius oli Frangi riigi keskuse Tours’i piiskop ja Tours’i Püha Martinuse – ühe Gallia peamise varase ristiusustaja ning hiljem Püha Dionysiose kõrval Prantsusmaa ühe tähtsaima “rahvuspühaku” – ametipärija. Gregorius pärines perekonnast, mis oli juba pikka aega andnud piiskoppe Langres’i, Lyoni ja Clermont’i kirikutele, ja tõusis ise piiskopiks kolmekümne nelja aastasena. Tema minevikutaju tulenes tema kiriklikust kasvatusel ja kuuluvusest, ehkki tänapäeval tuntakse teda kõige paremini just ilmaliku – eeskätt Merovingide-aegse Prantsusmaa – ajaloo kirjutajana.

Gregoriuse “Frankide ajalugu” on täis lum-

¹³ Selle tõlgenduse leiab Jordanest käsitlevast peatükist Goffarti raamatus “The Narrators of Barbarian History”.

mavaid lugusid Merovingi kuningate ja kuningannade ettevõtmistest ja kirja pandud ladina keeles, mis on märkimisväärselt eemaldunud hilisantiikaja standarditest. Kompositsioonilt ja kohati grammatikalt kaootilisena on Gregoriuse ajalookirjutus otsekui tema barbaarse ajastu peegeldus. Pöördudes oma kaasaegse publiku poole, tahtis Gregorius kõnetada neid värvikas, meeli erutavas keeles, milles on loobunud klassikalise retoorika lihvist selle “visuaalse plastilisuse” kasuks, mida Auerbach määratles “keskaegsena” just Gregoriuse teosele viidates. Tema “Frankide ajalugu” on tavatu just seetõttu, et tegeleb eeskätt kaasaegsete sündmustega: “kümnest ajalooramatust” tervelt kuus on pühendatud tema ajale. Püüdes säilitada mälestust barbarlikust minevikust, toob ta samas jõuliselt visandatud näiteid (*exempla*) tavakristliku kõlbluse seisukohalt headest ja halbade tegudest.

Tunnistades Augustinuse ajaloopilti, mille järgi ajalugu sisaldab võrdselt nii sakraalseid kui ka profaanseid sündmusi, toob Gregorius samas oma lehekülgedele imed, pühakud ja märtrid, kes moodustavad niisama legitiimsed ajaloodiskursuse materjali kui ilmalikud valitsejad ja nende kõlvatud järeltulijad. Gregoriusel on kõik osa ajalookogemusest – imetabane ja argine, hea ja kuri, pühakud ja patused, kelle tegusid ta esitab lihtsate faktidena, retooriliselt ilustamata. Tema narratiivi “tõde” tuleneb seosest vahetu kogemusega, mitte abstraktselt arutlusest, ja seda tõde kehastavad *res gestae*, lood minevikust ja olevikust, mis muudavad *facta dicta*’ks (teod sõnadeks), nagu olid õpetanud keskaja kõige loetavam Rooma ajaloolane Sallustius ja Isidorus Sevillest. Gregoriuse lihtne sündmuste esitus, millel täiesti puudus läbiv programm, kui mitte arvestada kõlbelsi taotlusi, sai eeskujuks enamikule keskaegse Euroopa ajalookirjutusega seostatavatest tekstidest. Värvikad eksemplaarsed sündmused on ära toodud kronoloogilises järjestuses, mis meenutab annalistlikke aruandeid. Tema narratiivi eesmärk on kõlblusõpetuslik ja valgustav ning sestap võtab ta õpetliku ainese leidmiseks luubi alla kaasaegsed ajaloosündmused.

Kui Gregorius Tours’ist on täiuslik näide keskaja ajalookirjutuse ekslevusest ja esmapilgul olematust süžeest, siis Beda kohta ei saa seda öelda. Ehkki Bedal ja Gregoriusel on hulk ühiseid omadusi nagu märgatav kalduvus siduda ajalugu hagiograafiaga, poliitilist narratiivi imeliste juhtumitega ning suulisi teateid tekstiainesega, põimuvad kõik need koostisosad tema *Historia*

Ecclesiastica Gentis Anglorum’is nii sujuvalt säärase narratiivse jõu ja otstarbekusega, kauni keele ja meisterliku väljenduslaadiga, et tema historiograafilisi saavutusi on saatnud peaaegu üksmeelne imetus, mida Gregoriusele on jätkunud hoopis kasinamalt. Beda töö läbiva programmi võti on tema teose pealkirjas, mis on laenatud Eusebiose “Kiriku ajaloolt” ja osutab teoloogilisele, ettehooldelisele juhtmõttele tema “Inglismaa rahvaid” käsitlevas narratiivis, milles ta kirjeldab Inglismaa ajalugu kui mikrokosmilist näidet üleüldise ettehooldelise skeemist, mille esimesena sõnastas Eusebios. Nagu Eusebios, kes nägi Rooma ajaloo sündmustes Jumala varjatud kätt, mis lõi tingimused kristluse tekkeks ja levimiseks, esitab Beda võimu üleminekut brittidelt anglosaksidele kui Jumala ettehooldava tegevuse tulemust, millega britid määrati vallutajatelt lüüa saama, sest nad olid keeldunud kuulutamast jumalasõna. Nagu märgib Robert Hanning, on Beda *Historia Ecclesiastica* “ainulaadne hariduslikule põhimõttele rajatud riigi kroonika”.¹⁴

Beda elas mungana Northumbrias asuvas Harrow’ kloostris, kuhu ta oli astunud seitsmeaastaselt ja kus ta veetis kõik oma ülejäänud elupäevad. *Historia Ecclesiastica* valmis aastal 731, Beda elu lõpul (ta suri 735), kui ta oli juba kirjutanud hulga ajalugu käsitlevaid teoseid – kaks maailmaajalugu Eusebiose eeskujul; sarja pühakute elulugusid, kaasa arvatud proosaversiooni “Püha Cuthberti elust”, mis leidis olulist kasutust ka *Historia Ecclesiastica*’s; kirjelduse oma kodukloostri rajamisest pealkirjaga “Wearmouth-Jarrow’ abtide ajalugu” ning ajaarvestust käsitleva traktaadi *De Temporum ratione* (u. 725), millest võrsus eespool mainitud kristlik ajaarvamine.

Brittide lüüasaamisest jutustades toetus Beda varasematele inglise ajalootekstidele, eriti Nenniuse kroonikale *Historia Britonum* ja Gildase tekstile *De Excidio Britonum*, millest pärineb Beda põhimotiiv, brittide karistamine Jumala poolt nende pattude pärast. Beda annab neile pattudele konkreetse nime – keeldumine kuulutada jumalasõna teistele Britanniat asustanud rahvastele, eeskätt anglosaksidele. *Historia Ecclesiastica* kesksed peatükid jutustavad kristluse levimisest kogu Britannias, millele suuresti aitas kaasa joonia munkade kuulutustöö. Seejärel kõneleb Beda ristiusu lõplikust vastuvõtmisest võidukate anglosakside poolt. Nendest saab Britannia uus “äravalitud rahvas”, kellega koos saabub kuldajastu, mil, nagu Beda vihjab, antakse õiglane hinnang tema oma ajastu viletsatele standarditele.

¹⁴ R. Hanning. *The Vision of History in Early Britain*. New York, 1966, lk. 83.

Alatihti põimib Beda oma loosse hagiograafilisi ülevaateid pühakute eludest, jutustab imedest ja unenägudest ning toob sündmuste keskmesse teoloogilisi probleeme, käsitledes seejuures pidevalt Inglismaa ja eeskätt Northumbria poliitilist ajalugu. Temale omast historiograafia kokkusalatamist hagiograafiaga, munkade kasutamist eksemplarsete kangelastena ja tähelepanu liturgiale ning mungaelule ja nende tähtsuse rõhutamist ettehooldel jõududest juhitud poliitilistele sündmustele võib edaspidi kohata ka hilisemate rahvaste, näiteks normannide ristiusustamisest kõnelevates jutustustes. Beda oskus ühendada oma narratiivi erinevaid liine ning tema loo tugev süžee ja ülesehitus teevad temast keskaegse ajalookirjutuse silmapaistvaima esindaja, kellenä ta on püsinud 8. sajandist kuni tänapäevani.

Vähem eeskujulik on olnud Paulus Diaconuse (720–799), uute Euroopa barbarrahvaste viimase krooniku maine. Kuigi ohtralt loetud 19. sajandi folkloristide, nagu näiteks vendade Grimmide, poolt, kes arvasid Pauluse “Langobardide ajaloo” olevat säilinud vanade suuliste germaani legendide üleskirjutused, pole Paulus tänapäeva õpetlastele muljet avaldanud – vaatamata tema ilmse populaarsusele keskajal, kust pärineb rohkem kui sada tema raamatu käsikirja. Ilmselt kõige enam tuntakse Paulust tänapäeval tema kuulumise tõttu Karl Suure õukondlikku õpetlaste ringi Aachenis, kus ta kirjutas luulet ja koostas ametisoleva piiskopi Agilrami tellimusel Metz'i piiskoppide ajaloo (*Gesta Episcoporum Mettensium*). Monte Cassinos Püha Benedictuse rajatud kuulsas kloostris mungapõlve pidades oli ta kirjutanud “Gregorius Suure eluloo” ning, pöördunud aastal 785 Karl Suure õukonnast tagasi Monte Cassinosse, asus ta kirjutama “Langobardide ajalugu”.

Monte Cassino paiknes Itaalias Benevento provintsis, mida tollal valitses vürst Grimoald III (788–806). “Langobardide ajalugu” on kirja pandud pärast Lombardia vallutamist Karl Suure poolt – sündmus, millest lõunapoolne Benevento provintsi pääses ja mille ka Paulus jätab oma ajaloos kajastamata. Lihtsaimal tasandil toimib Pauluse Lombardia ajalugu varajase “vürstide peeglina”, hariva ja kõlblusõpetusliku teosena Grimoald III-le, milles eksemplarse kangelasena esineb tema esivanem Grimoald I (suri 671). Kuuest raamatust koosnev “Langobardide ajalugu” algab etnilise proloogiga ja esitleb langobarde, nagu juba Beda puhul nähtud, uue “äravalitud rahvana”, keda esialgu saadab edu, seejärel aga tabab pattulangemine ja võimukaotus, ent siis jälle tõus sooviva ettehooldel läbi, mis naeratab kuningas Grimoald I-le, sangarile, kes tõrjub bütsantslaste sissetungi

ja taastab langobardide valitsuse. Teos jäi lõpetamata ja katkeb Luitprandi surmaga aastal 744 – oletatavasti seetõttu, et Paulus suri enne käsikirja valmimist ega jõudnud enam kirjeldada Lombardia kuningriigi järgnenud langemist frankide kätte ja ühendamist Karolingide riigiga. Teoloogiline juhtimõte jääb Pauluse “Langobardide ajaloo” hoopis enam tagaplaanile kui Beda *Historia Ecclesiastica*’s ja ilmselt seetõttu polegi sellele osaks saanud nii palju tunnustust kui tema inglasest eelkäija teosele. Siiski on kõik neli barbarite ajaloo kroonikut hoiakult resolutsed kristlased, kes tõlgendavad barbarrahvaste ajalugu lähtuvalt kristlikest väärtustest ja rohkem või vähem teadlikult rakendatud teoloogilisest ajalookäsitusest. Ent pöörates tähelepanu uute rahvaste esiletõusule ning kirjeldades nende ümberasumisi, ristiusku pöördumist ja järgnevat jõudmist läänemaailma poliitilisele juhtpositsioonile, löid kõik neli – aga peamiselt just Gregorius ja Beda – alusnarratiivi, mille põhjalt hakkasid arenema rahvuslikud historiograafiad, mistõttu neid ongi siinkohal käsitletud pisut põhjalikumalt.

Päris “rahvuslikud” ajalood, nii nagu neid tänapäeval mõistetakse, ilmusid aga Karolingide riigi lagunemise järel, mis oli end pidanud Rooma järglaseks ja üritanud – ehkki vaid üürikesel ajavahemikul – uuesti taastada keisririigi kuulsust, kujutades Karl Suurt Rooma ja kristlaskonna topeltmaailmavalitsust kehastava “uue Constantinusena”. Karl Suure impeeriumi kokkuvarisemine, mille tähiseks sai pärast tema poja Ludwig Vaga valitsemist sõlmitud Verduni leping (843), ning pärilusriikide Saksa- ja Prantsusmaa esiletõus muutis põhialusteni kogu konteksti, milles keskaegne historiograafia oli arenenud. Olles nüüd ühtaegu kohalikum ja poliitilisem, sidus ajalookirjutus end märksa tihedamalt keskaegse ühiskonna ümberkujunemise keskmes seisvate kuningate ja vürstide pürgimuste ja kavatsustega. Seejuures omandas ajalugu varem tundmatu poliitilise tarbeväärtuse.

Kaks keskaja kõige kõrgemalt arenenud rahvusliku ajalookirjutuse traditsiooni olid Inglismaa ja Prantsusmaa oma – kahtlemata just seetõttu, et kummagi areng toimus vabana keisririigiaegsetest ja Rooma traditsioonidest, mis endiselt mõjutasid Saksa impeeriumi ja selle Itaalia linnriikidest sõltlasi. Iseäranis rikkalik ajalootoodang kujunes välja Inglismaal Normandia ja Plantagenetite dünastia ajal (1066–1399). Tuginedes Nenniuse, Gildase ja Beda töödele, laenati seejuures ka “Anglosaksi kroonikast”, mille kirjutamine ladina keeles jätkus aastaid pärast normannide vallutust kuni Henry II troonile asumiseni (1154) välja. Üks

“Anglosaksi kroonika” mõjusid oli Inglismaa ajaloo muutumine ilmalikumaks, annalistikumaks ja dünastiapõhisemaks, kui oli Beda ajalugu. Pandi alus silmapaistvale inglise ajalookirjutuse traditsioonile, mis algas Dudon de Saint-Quentiniga ning arenes 12. sajandil edasi nii ladina- kui ka rahvuskeelsena – saades ladina keeles täiendust Eadmerilt, Orderic Vitaliselt, Guillaume de Poitiers’ilt, Guillaume de Jumièges’ilt, William of Malmesburylt, Geoffrey of Monmouthilt, Henry of Huntingtonilt, William of Newburghilt, Robert de Torignilt, Gervase of Canterburylt, Ralph de Dicetolt ja Geraldus Cambrensiselt (kui nime-tada vaid kõige kuulsamaid), ning rahvuskeeles Gaimarilt, Jordan Fantosme’ilt, Benoît de Saint-Maurilt, Wace’ilt ja nende järeltulijatelt.¹⁵ 13. sajandil kerkis historiograafia keskuseks esile St. Albansi klooster, mille institutsionaalses hõlmas sündisid ulatuslikud teosed, nagu Matthew Parise *Chronica Majora*.

Prantsusmaal killustus ajalookirjutus pärast Karolingide impeeriumi lagunemist, 9. ja 10. sajandil paljude mungakloostrite vahel, mille kroonikud olid üsna ükskõiksed Merovingide ja varasel Karolingide ajajärgul oluliseks peetud kuningakodade suhtes. Ent juba 11. sajandiks taastus Aimoin de Fleury *Historia Francorum*’i ilmumise-ga, mis põhineb osalt Tours’i Gregoriusel, ka kuningakodade ajalugu, mille kirjutamine sealtpaale jätkus vahetpidamata kuni keskaja lõpuni. Kuningakodade ajalugu taasilmub esmalt Fleury’s ja Saint-Germain-des-Près’s ning seejärel kõige jõulisemalt Saint-Denis’ kloostri. 13. sajandi lõpuks olid Saint-Denis’ munkadest saanud Prantsusmaa kuningate poolametlikud kroonikakirjutajad, kellelt pärineb tohutu hulk nii ladinakeelseid kui – alates Primat’ *Grandes Chroniques de France*’i esimesest raamatust 1274. aastal – ka rahvuskeelseid materjale.¹⁶ Saint-Denis’ kroonikapärimus moodustas tohutu tekstikogu, mis muu hulgas hõlmas Suger’, Rigord’i, Guillaume de Bretoni ja Guillaume de Nangis’ ladinakeelseid kuningate kronoloogiaid. Selle kogu prantsuskeelse tõlke

näol tihendas *Grandes Chroniques* Prantsusmaa genealoogilise ja dünastilise mälu üheks lihtsaks teoseks, milles kujutati Prantsusmaa ajalugu läbi kolme kuningasoo – Merovingide, Karolingide ja Kapetingide – ning jutustati dünastiakroonika vormis kogu keskaegse Prantsusmaa ajalugu alates legendaarsest kuningas Faramundist. Saint-Denis’ kloostri välja kujunenud kuningate ajaloo vorm pani ajaproovile väga jõuliselt vastu kuni 17. sajandi lõpuni ning on jätnud oma jälje ka Prantsusmaa keskaegse ajaloo õpetusele tänapäeva Prantsuse koolides.

Võrreldavad, ehkki mitte nii rikkalikud ja vormiühtsed historiograafilised traditsioonid sündisid koos Saksi, Franki, Hohenstaufenite ja teiste keisritroonile tõusnud valitsejasuguvõsade kroonikatega Saksamaal. Itaalias tähendas monarhia puudumine seda, et Itaalia historiograafia taassünd toimus paralleelselt linnriikide taassünniga 12. sajandil ja hiljem, saavutades oma kõrgpunkti renessansi ajajärgul.

Keskaegses ajaloolises mõtlemises kajastusid nii ühiskondliku kui ka poliitilise elu muutused. Ehkki käesoleva essee maht ei võimalda kirjeldada historiograafilise narratiivi kujunemist ning ümberkujunemist ühiskondlike ja poliitiliste kontekstide muutumise tulemusena kogu selle mitmekesisuses, võib ühe näitena tuua genealoogiliste kroonikate ilmumise, mis kajastas muutusi keskaegse ühiskonna ülesehituses – eriti just Põhja-Prantsusmaa aristokraatlikes perekondades. Historiograafilise nähtusena siseneb genealoogia ajaloolisse narratiivi just sel ajajärgul, kui Prantsuse aadliperekonnad hakkasid organiseeruma isa liini pidi vertikaalseteks *lignage*’ideks, milles perekonnanimi, tiitel ja pärandvara anti edasi isalt pojale.¹⁷ Sedamööda, kuidas varanduse pärijaks sai eranditult isa vanim poeg, muutus sugupuu kirjeldus eeskätt maavalduste ülemineku aruandeks, kus ei kajastunud teised veresugulased, keda pärandi liikumine ei puudutanud.

Eelkõige just “liini” ülistamiseks ja tema võimu legitimeerimiseks kirjutatud keskaegses

¹⁵ Keskaegsest inglise ajalookirjutusest annab põhjaliku ülevaate A. Gransden. *Historical Writing in England*, c.559-c.1307. Ithaca, New York, 1974; eraldi mitteladinakeelse traditsiooni kohta vt. M. D. Legge. *Anglo-Norman Literature and its Background*. Oxford, 1963.

¹⁶ Vt. G. M. Spiegel, *The Chronicle Tradition of Saint-Denis*. Leiden and Boston, 1978; G. M. Spiegel. *Romancing the Past: The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*. Berkeley and Los Angeles, 1993; G. M. Spiegel. *The Past as Text: The Theory and Practice of Medieval Historiography*. Baltimore, 1997.

¹⁷ Vt. G. Duby. *Remarques sur la littérature généalogique en France aux XIe et XIIe siècles*, ja *Structures de parenté et noblesse dans la France du nord aux XIe et XIIe siècles*. – Id., *Hommes et structures du Moyen Age*. Paris, 1973. Samuti, R. Howard Bloch. *Etymologies et généalogies. Théories de la langue, liens de parenté et genre littéraire au XIIIe siècle*. – *Annales*, E.S.C. 36 (1981), lk. 946–962; G. M. Spiegel. *Genealogy, Form and Function in Medieval Historical Narrative*. – *History and Theory* 22 (1983), lk. 43–53; L. Genicot. *Les Généalogies*. Turnhout, 1975.

genealoogias väljendub perekonna eneseteadlikkus ja tähtsus ning nähtub tema kavatsus kinnitada vanu ja omandada uusi positsioone poliitilises elus. Kummatigi muutis narratiivide vahetu mõju perekonna käekäigule keskaegsed genealoogiad tihtipeale ideoloogilisteks avaldusteks, milles sõnastati perekonna poliitiliste võimu- ja prestiižipürgimuste ehtne või väljamõeldud õigustus. Niisiis hakkas 12. sajandi aadlipere, muutunud geograafiliselt paikselt ning omandanud maa, lossi ja nime, end ajas jäädvustama katkematu põlvnemisliiniga, mis ulatus müütilisest minevikusangarist üle perekonna vara pärijate meesliini selle liini värskeima esindajani. Nagu keskaegsed kuningadki, rajasid aadliperekonnad oma identiteedi fiktsionaliseeritud minevikule, õigustades oma võimupürgimusi põlvnemisega sangarlikust esiisast.

13. sajandil andis keskaegse ühiskonna ja institutsioonide areng tohutult palju historiograafilisi vorme alates linnakroonikatest ja lõpetades mahukate skolaarsete kompendiumidega nagu Vincent de Beauvais' "Ajaloole peegel" (*Speculum Historiale*). Ka kerjusordude teke sünnitas uue laine ajaloolisi tekste, mis olid pühendatud nende asutajate, Püha Dominicuse ja Püha Franciscuse elule ning nende ja teiste 12. sajandist pärit uute ordude ajaloolisele. Õigupoolest oli ajalooline kirjandus keskaja viimastel sajanditel sedavõrd mitmekesine ja rikkalik, et võimatu on hõlmata kõiki selle tahkusi ühe lühikese ülevaatega. Üldiselt suhtusid need hilisemad kroonikad ajaloosse endiselt kui hea ja kurja teemalisse vagajuttu ning tõendisse Jumala sekkumist inimeste ellu.

Lõpetuseks olgu vaid öeldud, et keskaegne ajalookirjutus, oli see siis ladina- või rahvuskeelne, oli keerukas, mitmekesine ja vormirikas valdkond, mis niihästi mõjutas keskaja elukorraldust kui ka sai ise sellelt mõjutusi. Austus mineviku vastu ning toetumine sellele poliitilise ja ühiskondliku legitiimsuse küsimustes andis ajaloolasele keskaja elus hoopis olulisema koha, kui tal on nüüdisajal, ning just oma olulisuse tõttu tollasele ühiskonnale oli ajalugu väga vastuvõtlik muutuvatele vajadustele ja ideoloogiatele, niisiis ka hõlpsalt manipuleeritav. Alates varakristluse aegadest kuni keskaja lõpusajanditeni suhtusid ajalookirjutajad tundlikult oma ühiskonna kõige pakilisematesse probleemidesse ning kandsid minevikku üle omi vajadusi ja eesmärgi. Kui ajaloopilt oligi seetõttu tänapäevasest tunduvalt vähem "teaduslik", siis tegi mineviku liikumapanev mõju ühiskonnas täpsuse puudumise rohkem kui küllaga tasa. Liitigi oleks vale alahinnata keskaegsetest ajalootekstidest pärineva teabe osa meie nüüdses arusaamas

keskajast, sest oma tekstide koostamisel säilitasid ja edastasid keskaegsed kroonikud ja ajaloolased hilisematele ajastutele tohutu teabetagavara, mille kohta puuduvad muud selleaegsed allikad.

Vaatamata tohututele erinevustele võrreldes 19. sajandi positivismi najal välja kujunenud tänapäevase ajalooajaloolasega kandus keskaegsest ajalookirjutusest hilisematele aegadele siiski üle mitmeid tänini säilinud olulisi tunnuseid. Keskaegsetest "rahvuslikest" ajalugudest pärinev tähelepanu kuningadünastiatele, ajaloo modelleerimine usundlike ja kõlbeliste väärtuste ümber, ajalookirjutuse eksemplaarne ja retooriline vorm ning poliitiliste tegelaskujude ja sündmuste rõhutamine iseloomustasid Lääne ajalookirjutust veel 17. sajandil ja hiljemgi. Kehastades ajalooteadvust, milles ühiskondlike traditsioonide, poliitilise praktika, kõlbelise väärtuse ja ideoloogilise legitiimsuse peamise allikana annab tooni minevik, aitas keskaegne ajalookirjutus vormida sajandeid Lääne-Euroopat iseloomustanud lugupidamist ja sõltuvust minevikust. Liitigi ei ole keskaegseid ja nüüdisaegseid ajaloolisi mõttekäike ühendavate paljude lülide seas sugugi vähetähtsal kohal aja kujutamine lineaarsena ja periodiseerimine, mis vähemasti varjatult on mõjutatud ideest, et inimkond teeb edukäiku parema eesmärgi suunas. Algselt seisis see eesmärk – pääsemine – väljaspool aega, ent muutus seejärel ilmalikuks ning hõlmati nüüdisaegsesse progressi mõistesse.

Lõpetuseks võiks koguni öelda, et keskaegse ajaloolase tagasihoidlikkus ajaloo ees, tema arusaamine ajaloolise tegelikkuse ebatäielikkusest, killustatusest ja lõppkokkuvõttes oimamatusest sarnaneb vaatamata oma usundlikule alusele paljuski postmodernse tunnetusega, mis rõhutab ajalooliste teadmiste ebatäielikkust, killustatust ja kaudsust. Selles suhtes ilmutab keskaegne ajalookirjutus kummastavalt postmodernset vaimu ja ennetab historiograafilisi probleeme, mis kogu ulatuses kerkivad esile alles 20. sajandi keskpaiku.

Inglise keelest tõlkinud
Erkki Sivonen,

toimetanud
Marek Tamm

Originaal: Gabrielle M. Spiegel. *Historical Thought in Medieval Europe. – A Companion to Western Historical Thought.* Edited by Lloyd Kramer and Sarah Maza. Blackwell, Malden, Mass., Oxford, 2002, lk. 78–98.